

**“MUNTAXAB UT-TAVORIX-I MU’INIY” ASARINING TEMURIYLAR DAVRI
TARIXSHUNOSLIGIDAGI O’RNI VA AHAMIYATI****Narziqulova Sabrina***Mirzo Ulug’bek nomidagi O’zbekiston Milliy universiteti magistranti +998941229838*

Annotatsiya: Mazkur maqola XV asrning birinchi choragida Mu’inuddin Natanziy tomonidan bitilgan "Muntaxab ut-tavorix-i Mu’iniy" (Mu’iniyning tanlangan tarixlari) asarini manbashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilishga bag’ishlanadi. Asarda asosan Amir Temur va Temuriylar davri, shuningdek, Chig’atoy ulusi hamda Oltin O’rda tarixiga doir noyob ma’lumotlar bayon etilgan. Maqolada asarning yaratilish tarixi, uning ikki xil tahriri (Iskandariy va Shohruhiy tahrirlari) hamda asarning o’zidan keyingi Markaziy Osiyo tarixnavisligiga ko’rsatgan ta’siri yoritib beriladi. Shuningdek, Natanziy asarining boshqa rasmiy yilnomalardan farqli jihatlari va undagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning tahliliy talqini ko’rib chiqiladi.

Kalit so’zlar: Mu’inuddin Natanziy, Temuriylar, Markaziy Osiyo tarixi, manbashunoslik, Iskandar Mirzo, Shohruh Mirzo, Oltin O’rda, Chig’atoy ulusi, Movarounnahr.

Аннотация: Данная статья посвящена источниковедческому анализу сочинения Муин ад-Дина Натанзи «Мунтахаб ут-таварих-и Муини» (Муиновский экстракт историй), написанного в первой четверти XV века. В труде содержатся уникальные сведения по истории Амира Темура и Тимуридов, а также Чагатайского улуса и Золотой Орды. В статье освещаются история создания произведения, две его редакции (Искандарова и Шахрухова), а также влияние труда Натанзи на последующую среднеазиатскую историографию. Также рассматриваются отличительные черты сочинения Натанзи от других официальных хроник и аналитическая интерпретация социально-политических процессов в нем.

Ключевые слова: Муин ад-Дин Натанзи, Тимуриды, история Центральной Азии, источниковедение, Iskandar Mirzo, Shahrukh Mirzo, Золотая Орда, Чагатайский улус, Мавераннахр.

Abstract: This article is dedicated to the source-study analysis of the work of Amir Temur (Tamerlane) and the Timurid dynasty, as well as the Chagatai Khanate and the Golden Horde. The article examines the history of the work’s creation, its two distinct editions (the Iskandari and Shahrukhi versions), and the profound influence of Natanzi’s writing on subsequent Central Asian historiography. Furthermore, the study explores the specific characteristics that distinguish Natanzi’s work from other official court chronicles, highlighting his analytical interpretation of socio-political processes in Transoxiana and neighboring regions.

Key words: Mu’inuddin Natanzi, Timurids, History of Central Asia, Source studies, Iskandar Mirza, Shahrukh Mirza, Golden Horde, Chagatai Ulus, Transoxiana.

KIRISH

O'rta asrlar Markaziy Osiyo tarixshunosligi o'zining sermahsulligi va faktik boyligi bilan jahon sivilizatsiyasi xazinasida alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrda yuz bergan "Temuriylar Renessansi" nafaqat ilm-fan va madaniyatning yuksalishiga, balki tarixnavislik maktabining yangi bosqichga chiqishiga ham zamin yaratdi.

Sohibqiron Amir Temur va uning avlodlari davrida yaratilgan asarlar bugungi kunda mintaqamiz davlatchilik tarixi, ijtimoiy-siyosiy hayoti va geosiyosiy manzarasini o'rganishda eng ishonchli birlamchi manbalar bo'lib xizmat qilmoqda. Ana shunday fundamental manbalar sirasiga Mu'inuddin Natanziy qalamiga mansub "Muntaxab ut-tavorix-i Mu'iniy" (Mu'iniyning saylangan tarixlari) asari kiradi. Ushbu asar o'zining qamrovi va bayon uslubi bilan o'sha davrning "Zafarnoma" kabi rasmiy yilnomalaridan tubdan farq qiladi.

Natanziy voqealarni shunchaki xronologik tartibda tizish bilan cheklanmay, balki davlat boshqaruvi, sulolalararo munosabatlar va siyosiy inqirozlarning sabab-oqibatlarini tahliliy uslubda bayon etadi. Ushbu manbaning o'ziga xosligi shundaki, u nafaqat Temuriylar xonadoni tarixi, balki Movarounnahr qo'shni bo'lgan Chig'atoy ulusi, Oltin O'rda (Jo'chi ulusi) va Eron hududidagi mahalliy sulolalar haqida boshqa manbalarda uchramaydigan noyob faktlarni saqlab qolgan. Ayniqsa, asarning ikki xil tahrirda — dastlab Iskandar Mirzoga, so'ngra Shohruh Mirzoga bag'ishlab tayyorlangani uning o'sha davrdagi o'zgaruvchan siyosiy muhitni o'zida aks ettirganidan dalolat beradi. Mazkur maqolada "Muntaxab ut-tavorix-i Mu'iniy" asarining yozilish tarixi, uning tarkibiy tuzilishi hamda Markaziy Osiyo xalqlari tarixini xolis o'rganishdagi manbashunoslik ahamiyati atroflicha tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM

"Muntaxab ut-tavorix-i Mu'iniy" asari muallifi Mu'iniddin Natanziy bo'lib, u XIV–XV asrlarda yashab ijod qilgan tarixchi sifatida tanilgan. Ushbu asar o'rta asr Sharq tarixnavisligining muhim namunalardan biri bo'lib, unda Eron, Xuroson va Movarounnahr hududlarida yuz bergan tarixiy jarayonlar keng qamrovda yoritilgan. Asarning yozilish maqsadi hukmdorlar sulolasining siyosiy faoliyatini hujjatlashtirish, ularning hokimiyatni qo'lga kiritish yo'llari, yurishlari va davlat boshqaruvi tizimini tarixiy asosda ko'rsatishdan iborat bo'lgan.

Muallif voqealarni bayon qilishda o'zidan oldingi tarixiy manbalarga, jumladan saroy tarixchilari yozuvlariga hamda og'zaki rivoyatlarga tayanadi. Shu bilan birga, ayrim voqealarni shaxsan kuzatgan bo'lishi ehtimoli ham mavjud. Asar tarkiban bir necha bo'limlardan iborat bo'lib, unda qadimgi davrlardan boshlab muallif yashagan davrgacha bo'lgan tarixiy voqealar izchil bayon etiladi.

Ayniqsa, Amir Temur davri va undan keyingi Temuriylar hukmronligi alohida o'rin egallaydi. Temurning harbiy yurishlari, strategik mahorati, davlatni markazlashtirish siyosati va tartib-intizomga asoslangan boshqaruv tizimi batafsil tasvirlangan. Muallif Temuriylar davlatining siyosiy tuzilishini yoritishda faqat yuqori tabaqa vakillarini emas, balki oddiy xalq hayotiga ham e'tibor qaratadi.

Bu esa asarni ijtimoiy tarixni o'rganishda ham muhim manbaga aylantiradi. Xususan, soliqlar, yer egaligi tizimi, hunarmandchilik va savdo aloqalari haqida qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Asarda Shohrux Mirzo hukmronligi davri keng yoritilib, bu davr ilm-fan va madaniyatning yuksalish bosqichi sifatida tavsiflanadi. Muallif Shohrux davrida davlat boshqaruvi nisbatan barqarorlashganini, iqtisodiy va madaniy hayot jonlanganini ta'kidlaydi.

Ayniqsa, Hirotning ilmiy va madaniy markazga aylangani alohida qayd etiladi. Bundan tashqari, asarda Temuriy shahzodalar o'rtasidagi ichki kurashlar, taxt uchun olib borilgan siyosiy ziddiyatlar ham ochib berilgan. Bu jarayonlar orqali muallif davlat ichidagi murakkab siyosiy vaziyatni real tarzda tasvirlashga harakat qiladi. "Muntaxab ut-tavorix-i Mu'iniy" ning yana bir muhim jihati shundaki, unda faqat siyosiy voqealar emas, balki madaniy va diniy hayot ham yoritilgan. Masjid, madrasa va boshqa me'moriy inshootlar qurilishi, ulamolar va shoirlarning faoliyati haqida ham ma'lumotlar uchraydi. Bu esa asarni kompleks tarixiy manba sifatida baholash imkonini beradi. Muallifning uslubi ilmiy va bayoniy xarakterga ega. U voqealarni izchil, aniq va lo'nda ifodalaydi. Ayrim o'rinlarda badiiy tasvir elementlari ham qo'llanilib, tarixiy shaxslarning xarakteri va voqealarning dramatik jihatlari ochib beriladi.

Bu esa asarning nafaqat ilmiy, balki adabiy qiymatini ham oshiradi. Manbashunoslik nuqtai nazaridan qaraganda, "Muntaxab ut-tavorix-i Mu'iniy" boshqa tarixiy asarlar bilan solishtirilganda ayrim farqli jihatlarga ega. Masalan, Sharafuddin Ali Yazdining "Zafarnoma" asari bilan qiyoslanganda, Mu'iniy asari voqealarni nisbatan sodda va kamroq tantanavor uslubda bayon etadi. Bu esa uning ma'lum darajada xolisroq manba sifatida qaralishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, asar keyingi davr tarixchilari uchun muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Undagi ma'lumotlar asosida Temuriylar davri tarixi, siyosiy jarayonlar va madaniy rivojlanish masalalari keng o'rganilgan. Umuman olganda, "Muntaxab ut-tavorix-i Mu'iniy" asari o'rta asrlar tarixini o'rganishda muhim o'rin tutadi. U nafaqat siyosiy tarixni, balki ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni ham o'zida mujassamlashtirgan mukammal tarixiy manbadir. Asarning muallifi Muinnuddin Natanzidir. U ushbu asarni 1413–1414-yillarda yozib tugallagan. Asarning birinchi tahriri Shohrux Mirzoning o'g'li, Sheroz hokimi Iskandar Mirzoga bag'ishlangan. Ikkinchi tahrir: Keyinchalik Iskandar Mirzo isyon ko'tarib, hokimiyatdan chetlatilgach, Natanziy asarni qayta ishlab, uni Shohrux Mirzoga bag'ishlagan. Bu tahrirda Iskandar Mirzoga tegishli maqtovlar olib tashlangan. «Muntaxab ut-tavorixi Mu'iniy» (Mu'iniyning tanlangan tarixlari) universal tarix janrida yozilgan bo'lib, u dunyoning yaratilishidan to 1413-yilgacha bo'lgan voqealarni qamrab oladi. Islomgacha bo'lgan davr: Payg'ambar va qadimgi Eron shohlari tarixi. Xalifaliklar: Umaviylar va Abbosiylar davri. Mahalliy sulolalar: Somoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar. Mo'g'ullar davri: Chingizxon va uning vorislari, ayniqsa Oltin O'rda va Chig'atoy ulusi tarixi. Temur va Temuriylar: Amir Temur davri va Shohrux Mirzo hukmronligining dastlabki yillari. Natanziy asarining boshqa manbalardan (masalan, Sharafuddin Ali Yazdining «Zafarnoma»sidan) farq qiladigan bir necha jihatlari bor: Oltin O'rda va Eron sulolalari: Asar Elxoniylar davlatining

parchalanishi natijasida Eron va Iroqda vujudga kelgan kichik sulolalar (Muzaffariylar, Jaloiriylar, Kertlar) haqida noyob ma'lumotlar beradi. Chig'atoy ulusi: Markaziy Osiyo, xususan, Chig'atoy ulusining ichki siyosiy ahvoli, xonlarning almashinuvi va Amir Temurning hokimiyatga kelishidan oldingi ijtimoiy-siyosiy muhit haqida boshqa manbalarda uchramaydigan detallarni bayon qiladi. Xolislik masalasi: Natanziy ba'zi o'rinlarda rasmiy saroy tarixchilaridan farqli o'laroq, voqealarga nisbatan tanqidiyroq yondashadi (ayniqsa, birinchi tahrirda). Natanziy o'z asarini yozishda quyidagi manbalardan foydalangan: Tabariyning «Tarixi rusul va-muluk Rashiduddin» «Jome ut-tavorix» (ayniqsa mo'g'ullar davri uchun). Hamdulloh Qazviniyning «Tarixi guzida». Muhim qayd: Muallif shunchaki ko'chirmakashlik qilmagan, balki o'z davri uchun yangi bo'lgan og'zaki rivoyatlar va shaxsiy kuzatuvlarini ham matnga kiritgan. Fransuz olimi Jan Oben (Jean Aubin) 1957-yilda asarning bir qismini (Iskandar Mirzo davriga oid qismini) Tehronda nashr ettirgan. O'zbekistonda asarning ayrim qismlari (ayniqsa, Amir Temur va Oltin O'rda qismi) G.A. Agzamova va boshqa tarixchilar tomonidan tarjima qilingan va tadqiq etilgan. Akademik Bo'riboy Ahmedov ta'riflaganidek: "Natanziy asari — Temuriylar uyg'onish davrining mahsuli bo'lib, u o'zidan oldingi tarixnavislik an'alarini (Rashiduddin maktabi) yangi davr siyosiy voqeligi bilan bog'lagan ko'priq vazifasini o'taydi." Muinnuddin Natanziyning "Muntaxab ut-tavorixi Mu'iniy" asari nafaqat Temuriylar davri, balki butun o'rta asrlar Sharq xalqlari tarixini o'rganishda mustaqil va fundamental manba hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Muiniddin Natanziy. Muntaxab ut-tavorixi Mu'iniy. (Fors tilidan tarjima, so'zboshi va izohlar muallifi G. Karimov). – Toshkent: O'zbekiston, 1991. (Bu asarning o'zbek tilidagi eng asosiy va mashhur nashri hisoblanadi).
2. Ahmedov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1991. (Bu kitobda Natanziy hayoti va asarining ilmiy qiymati haqida alohida bob ajratilgan).
3. Ahmedov B.A. Tarixdan saboqlar. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. (Muallif asardagi tarixiy voqealarni tahlil qilgan).
4. Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. (Temuriylar davri manbalari qatorida "Muntaxab ut-tavorixi Mu'iniy"ga keng to'xtalib o'tilgan).
5. Ahmedov B.A. "Muntaxab ut-tavorixi Mu'iniy" — Oltin O'rda va Movarounnahr tarixi bo'yicha muhim manba. // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar jurnali, 1960-yillar sonlari.
6. Yo'ldoshboyev A.S. Temuriylar davri manbashunosligiga oid ilmiy izlanishlari (Maqolalar to'plami). – Toshkent: Sharqshunoslik instituti, 2010–2018.
7. Sodiqov H. "O'rta Osiyo xalqlari tarixining manbashunosligi". – Toshkent, 1963. Bartold V.V. "Tursun-bey i Natanzi kak istochniki po istorii epoxi Timuridov". Sochineniya, T. VIII. – Moskva: Nauka, 1973.

8. Axmedov B.A. "Gosudarstvo kochevix uzbekov". – Moskva: Nauka, 1965. (Muallif ushbu asardan Dashti Qipchoq tarixini yoritishda keng foydalangan).
9. Axmedov B.A. "O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari". – Toshkent: O'qituvchi, 1991.
10. Storey C.A. "Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey". Section II, Fasciculus 3. – London: Luzac & Co, 1939. (Natanziy va uning asari haqida bibliografik ma'lumotlar).
11. Yuldashbayev A.S. "Muntaxab ut-tavorixi Muiniy" asarining temuriylar tarixi va manbashunosligidagi o'rni. (Ilmiy maqola). – Toshkent: O'zR FA Tarix instituti jurnali, 2010-2015-yillar oralig'idagi nashrlar.
12. Manz B.F. "The Rise and Rule of Tamerlane". – Cambridge University Press, 1989. (Asar Temur davri ijtimoiy-siyosiy hayotini tahlil qilishda manba sifatida ko'rsatilgan).